

Пам'ять про війну. Війна пам'ятей

СПІЛЬНИЙ ПРОЕКТ ІСТОРИКІВ-НАУКОВЦІВ, ВИКЛАДАЧІВ ТА ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

ЗМІСТ

Асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» та Програма досліджень історії сучасної України ім. Петра Яцика у рамках «Історичної ініціативи» у 2011–2012 роках здійснювали проект — «Пам'ять про війну. Війна пам'ятей». Нашою метою було ініціювання серед істориків-науковців та вчителів історії відкритої дискусії щодо подолання суспільних протиріч, які стосуються пам'яті про Другу світову війну та її уроків для сучасної молоді в Україні на фоні регіональних, політичних, етнічних та інших соціальних упереджень.

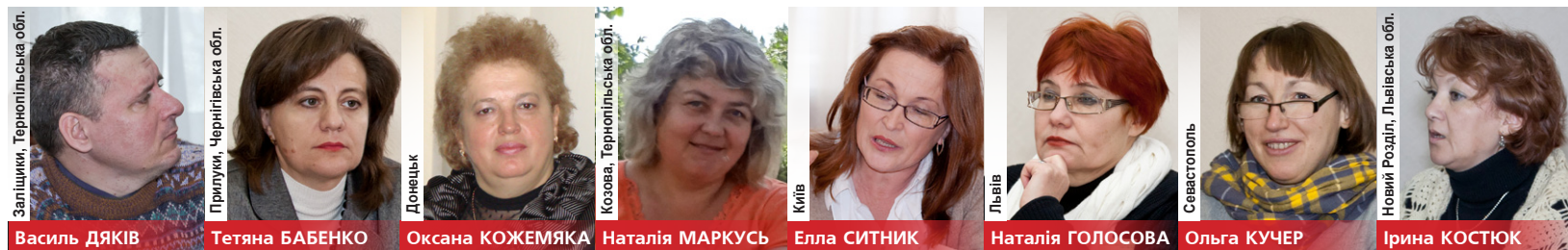
До дискусії були запрошені провідні історики України та Європи. Головні результати дискусії відображені у книзі «Сучасні дискусії про Другу світову війну українських та зарубіжних істориків», який підготовлено за результатами трьох Круглих столів вчителів історії та українських й зарубіжних науковців: Історичний досвід Центрально-Східної Європи у роки Другої світової війни: спільне і специфіка (м. Київ, 21–22 жовтня 2011 р.). Голокост і геноциди у роки Другої світової війни (м. Київ, 2 лютого 2012 р.). Колаборація і спротив у роки Другої світової війни (м. Львів, 4–6 липня 2012 р.). До збірника увійшла також частина доповідей, виголошених на конференції програми ім. Фулбрайта в Україні на тему: «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні».

Проект реалізовувався за підтримки Посольства Королівства Нідерландів в Україні (Програма «Matra CAP»).

Авторський колектив українських й зарубіжних науковців видання «СУЧАСНІ ДИСКУСІЇ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ»

Навчальні матеріали з історії Другої світової війни

Тімоті ШНАЙДЕР

Американський історик. Професор Єльського університету. Навчався в Браунському університеті (1987–1991) та Оксфордському університеті (1991–1995). Докторське звання одержав у 1997 році в Оксфордському університеті. Працював у Національному центрі наукових досліджень (CNRS, Франція, в 1994–1995 роках), а також у Віденському інституті наук про людину (Institut für die Wissenschaften von Menschen). Фахівець з історії Східної Європи та, зокрема, історії України, Польщі, Росії. Займається переважно історією XX століття. Дослідник націоналізму, тоталітаризму та Голокосту. Дійсний член НТШ-Америка. Автор і співавтор багатьох наукових досліджень. Публікує свої праці англійською, польською, німецькою, російською, українською, чеською, французькою, словацькою, білоруською та іспанською мовами.

КРИВАВІ ЗЕМЛІ: ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА МІЖ ГІТЛЕРОМ І СТАЛІНОМ

У серці Європи посеред XX століття нацистський та радянський режими убили близько 14 мільйонів людей. Криваві землі, місце загибелі всіх жертв, охоплюють простір від центральної Польщі до західної Росії: Україну, Білорусь та Прибалтику. Під час зміцнення націонал-соціалізму та сталінізму (1933–1938), спільної німецько-радянської окупації Польщі (1939–1941), а потім німецько-радянської війни (1941–1945) на цей регіон зійшло масове насилля у масштабах, раніше небачених в історії. Жертвами його стали головно євреї, білоруси, українці, поляки, росіяни і прибалти — корінне населення цих земель. 14 мільйонів убито протягом якихось дванадцяти років між 1933 та 1945 роками, коли Гітлер і Сталін перебували при владі. Хоча Криваві землі в ці роки стали полем бою, всі ці люди були жертвами винищувальної політики, а не бойових дій. Друга світова війна стала найсмертоноснішим конфліктом в історії, причому близько половини всіх солдатів, що загинули на всіх бойовищах світу, полягли тут, у цьому ж регіоні, на Кривавих землях. А проте серед згаданих 14 мільйонів жертв не було жодного солдата, який відбував службу. Більшість становили жінки, діти і

старі; ніхто з них не носив зброї; перед смертю багатьох обібрали до нитки, позбавивши навіть одягу.

Німецькі масові вбивства євреїв відбувалися в окупованій Польщі, Литві, Латвії та Радянському Союзі, а не в самій Німеччині. Гітлер був політиком антисемітських поглядів у країні з маленькою єврейською спільнотою. Євреї становили менш ніж 1 % німецького населення, коли Гітлер став канцлером у 1933 році, і близько 0,25 % на початку Другої світової війни. Коли нацистська Німеччина у 1939 році вторглася у Польщу, а у 1941-му — в Радянський Союз, Гітлерова мрія про усунення євреїв з Європи натрапила на сприятливий ґрунт — дві найбільші спільноти європейських євреїв. Його намір винищити євреїв Європи можна було реалізувати тільки в тих частинах континенту, де євреї жили. Гітлер хотів викоринити не лише євреїв. Крім цього він хотів зруйнувати Польщу і Радянський Союз як держави, винищити їхні правлячі класи і вбити десятки мільйонів слов'ян (росіян, українців, білорусів, поляків). Якби німецька війна проти СРСР пішла за планом, то у першу зиму голодною смертю померли б 30 мільйонів цивільних громадян. Ще десятки мільйонів згодом були б вигнані, убиті, асимільовані або перетворені на рабів. За час війни німці вбили приблизно таку ж кількість неєвреїв, як і євреїв, головно заморюючи голодом радянських військовополонених (понад 3 мільйони) і мешканців обложених міст (понад мільйон) або ж розстрілюючи цивільних у ході «каральних заходів» (майже мільйон, переважно білорусів і поляків).

Радянський Союз перемиг нацистську Німеччину на східному фронті Другої світової війни і, в такий спосіб, забезпечив Сталінові вдячність мільйонів і центральну роль у встановленні повоєнного ладу в Європі. Та Сталінові здобутки на ниві масових вбивств були майже такими разючими, що й у Гітлера. У мирний час він навіть перевершив Гітлера. В ім'я захисту і модернізації Радянського Союзу Сталін протягом 1930-х років влаштував голодну смерть мільйонів і розстріли трьох чвертей мільйона людей. Із 14 мільйонів осіб, яких навмисно вбито на Кривавих землях між 1933 та 1945 роками, третина на совісті Радянського Союзу.

Десятиліттями національна історія — єврейська, польська, українська, білоруська, російська, литовська, естонська, латвійська — опиралася нацистським та радянським концептуалізаціям цих звірств. Історію Кривавих земель збережено — часто кмітливо і відважно — завдяки тому, що європейське минуле поділили на його національні частини, а ці частини утримували від контакту одна з одною.

Владислав ГРИНЕВИЧ

Доктор політичних наук, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, доцент Києво-Могилянської академії. Автор і співавтор багатьох публікацій з історії України. Сфера наукових зацікавлень: націоналізм, Друга світова війна, Голодомор 32–33 рр. та історична пам'ять. Серед публікацій варто згадати такі як: Національні проблеми в Червоній армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників. (Грудень 1942 – жовтень 1944 рр.), Військове будівництво в Україні в 1938–1991 рр. // Історія українського війська (під редакцією Я. Дашкевича). Автор книги «Неприборкане різноголосся. Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні», 2012.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ВІЙНИ ТА ПАМ'ЯТІ ПРО НЕЇ

У міжвоєнний період більшовикам не вдалося сформувати в УРСР гомогенне суспільство з єдиною радянською ідентичністю. Переважно селянська за своїм соціальним складом Україна, лишалася в сталінській імперії потенційно «слабкою ланкою». На відміну від великих міст, де робітники і службовці перебували під міцним ідеологічним пресом системи, в селі партія не могла похвалитися своїм впливом (селяни в партії складали лише 21%). Зв'язок із селом був слабкий. Газети надходили нерегулярно, пошта працювала погано, бракувало конвертів, марок. Телефонізація також не дійшла до селянських будинків. Лише 3,4% дворів колгоспників були оснащені радіо. Навіть кіно — найбільший радянський пропагандист — не доходило до села.

Суспільно-політичні погляди в Україні напередодні німецького вторгнення визначалися кількома основними чинниками. По-перше, несприйняттям значною масою населення більшовицької, комуністичної ідеології та сталінської влади. Серед селянства продовжувала панувати приватновласницька психологія, виступаючи альтернативою державній ідеології. Класова ненависть, нав'язана більшовицькою пропагандою не стала масовим явищем — значно більше людей були незадоволені діями самих владних органів, ніж реальними

і міфічними класовими ворогами. Так само і радянський мілітаризм широко не вітався. По-друге, що не менш важливо, вкрай низьким рівнем життя в СРСР. На тлі пропаганди про досягнення індустріалізації, в селах, напередодні війни з Німеччиною, здебільшого не було електричного світла.

Прихильність до сталінського режиму виявляли чисельно невеликі, проте впливові, активні і помітні групи населення, зокрема, комунізована і русифікована молодь великих міст, пролетарські висуванці, деякі обрані групи робітників, як, наприклад, стахановці, і, передовсім, партійна, радянська і військова еліти. Спробою відшукати втрачений контакт із масами можна пояснити ті зміни у національній політиці й ідеології сталінського режиму, що відбулися напередодні війни з Німеччиною. Шляхом надання народам колишньої російської імперії певних національних прав і пільг у царині мови, культури, освіти, підготовки національних кадрів тощо більшовицька влада намагалася упередити прояви зростаючого за часів революції і громадянської війни націоналізму й у такий спосіб зміцнити внутрішню цілісність СРСР.

Однак така політика приховувала в собі внутрішню небезпеку. З одного боку вона провокувала розвиток місцевих націоналізмів, а з іншого — посилювала незадоволення з боку росіян. Загострення зовнішньополітичної ситуації та наростання загрози війни прискорили відхід більшовицького керівництва від попередніх утопічних проектів. «Сталінська революція згори» поклати край цій небезпечній національній політиці, висунувши на передній план старий великодержавний принцип спирання на «державотворчий народ», «цементуючу націю», роль якої в царській імперії традиційно відводилася росіянам.

Повернення радянської влади сприймалося в Україні доволі неоднозначно. Для мешканців східноукраїнських міст, які більше за інших потерпали під час окупації і були фактично приречені нацистською політикою на вимирання, повернення радянської влади означало відродження надії на отримання сталої роботи і платні, налагодження притаманній для радянської системи певної соціальної допомоги... З іншого боку, чимала частина населення без особливого оптимізму очікувала на повернення сталінського режиму. До неї належали не лише ті, хто активно допомагав німцям. Розплати побоювались і сотні тисяч чоловіків, які лишилися в Україні у 1941 році і жінки, які жили з німцями, і понад 100 тис. членів компартії, які не пішли до партизанських загонів, і окремі етнічні групи та навіть народи. Українське селянство також було схвильоване поверненням сталінської влади, передусім через перспективу повернення до старої колгоспної системи.

Боротьба за історичну пам'ять —
це боротьба за ідентичність,
за Україну і те, якою вона буде.

Карел БЕРКГОФ

Нідерландський історик, науковий співробітник NIOD, Інститут досліджень війни, Голокосту і геноциду. Навчався в Амстердамському університеті, потім у Гарвардському університеті. У 1998 році закінчив університет в Торонто. Науковий консультант документального фільму «Holocaust» (2000), канал ZDF (Німеччина). Займається вивченням історії Другої світової війни в Східній Європі та СРСР. Відомий за такими дослідженнями як: «The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre», «Ukraine under Nazi Rule (1941–1944): Sources and Finding Aids». Автор книги «Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою», яку перекладено українською мовою.

ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ

Термін «Голокост» став політично наповненим поняттям. У сучасному вжитку всіма мовами він здебільшого позначає те, що класифікатор Бібліотеки Конгресу називає «Єврейським голокостом». Припускається, що геноцид євреїв, або «Шоа» івритом, вирізняється з-поміж інших геноцидів тим, що лише в цьому випадку жертв масово винищували за етнічну належність і що методи їх убивства були ефективніші, ніж доти. Справді, нацисти в усій Європі були одержимі полюванням на євреїв. На практиці ж нацисти також вчинили геноцид ромів, що їх знаємо також як циганів. Первинних джерел щодо голокосту ромів бракує. Нацисти часто навіть не завдавали собі клопоту відзвітувати про винищення ромів. Окрім того, немає жодної розповіді вцілілого рома з України, який був свідком геноциду, тоді як у розповідях інших осіб трагічну долю ромів згадують рідко і завжди побіжно.

Натомість література про євреїв значно докладніша. Згідно із советським переписом 1939 року, до анексії східної частини Польщі в советській Україні мешкало 1533000 євреїв, що становило лише 5% усього населення. Коли німці із союзниками перетнули советський кордон, вони попервах знаходили євреїв на місцях. Один дослідник розрахував, що в регіонах, розташованих відразу на схід від кордону советської України до 1939 року, на яких відбулася зміна режимів упродовж перших чотирьох тижнів війни, під час нацистської окупації було знищено дві третини тамтешнього єврейського населення, яке

первісно там жило. Зі східніших регіонів понад половина євреїв зуміла втекти. Серед великої кількості біженців та евакуйованих осіб, як потрапили в советський тил, євреї становили відносно численну групу порівняно із їхньою часткою в населенні України.

Утім, багато євреїв навмисно залишалися позаду. Можливо, вони не хотіли кидати напризволяще літніх або хворих членів сім'ї. Прив'язаність до майна також могла відіграти певну роль. Однак, либонь, головною причиною відмови від утечі, як і у випадку із неєвреями, було сподівання на краще життя. Багато київських євреїв навіть перекрутили в позитивний бік те, що вони чули про нацистську Німеччину: через советську політику ці ремісники й торговці втратили роботу, а оскільки советські ЗМІ описували нацизм як крайню форму капіталізму, ці євреї вірили, що з німцями їхній життєвий рівень зросте або принаймні не погіршиться. Як стверджував один емігрант, вони погодилися б навіть носити жовті зірки. Цей очевидець бачив, як «дрібний єврейський люд» збирався на Подільському ринку в червні 1941 року, де більшість погоджувалася, що не слід залишати Київ і що з німцями вони також усі матимуть роботу. «Гірше, ніж зараз, не буде, — говорили вони й додавали: — Що буде з людьми, те буде і з нами». Одна українка, що жила біля Єврейського базару, пам'ятає, що чула розмови євреїв про німців, які керували Києвом 1918 року. Такі євреї залишилися, а деякі з них вітали німців хлібом-сіллю.

Ці сподівання розвіялися відразу після приходу німців. Вступаючи в місто, німецькі солдати часом вигукували «Juden kaputt!» («Смерть євреям!»). На всіх євреїв наклали високі податки й виділяли їм крихітні харчові пайки. Крім того, райхскомісар Кох запровадив спеціальний штрафний податок на організації та установи, у яких працювали євреї. Старі советські паспорти, які містили інформацію про національність, значно полегшували німцям переслідування євреїв. До того ж німецька влада наказала міським управам скласти списки євреїв. За кілька днів, зонайбільше — тижнів, ці переслідування стали смертельними. Вбивства зазвичай здійснювали бійці айнзацгруп і, зокрема, поліція порядку, масово розстрілюючи євреїв із кулеметів просто неба. Ось так за лічені дні у великій кількості містечок і сіл загинули тисячі євреїв.

Серед українців найбільше євреям, либонь, допомогли баптисти і християни-євангелісти. На самій тільки Волині вони, вочевидь, урятували сотні людей. Ці протестанти гадали, що їхня християнська віра не дозволяла їм чинити інакше. Не менш важливо було те, що вони творили громаду, в якій панувала взаємна довіра, завдяки чому вони могли швидко переводити євреїв із однієї місцевості до наступної.

Юрій ШАПОВАЛ

Український історик, доктор історичних наук (з 1994 р.), професор (з 2000 р.), керівник Центру історичної політології та завідувач Відділу політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України. В 1970–1975 рр. навчався на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчив з відзнакою. Докторську дисертацію захистив у 1994 р.

Був упорядником і одним з авторів збірника статей «Маршрутами історії», заступником голови редколегії і одним з авторів 6-ти томного видання «Політична історія ХХ століття» (2003). Автор численних наукових розвідок, десятків книг, монографій, присвячених політичній історії України ХХ століття, історії комуністичного тоталітаризму, життєписам багатьох діячів тієї епохи.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК ПРЕДМЕТ ВИКЛАДАННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ІНТЕРЕСУ

Поняття «історична пам'ять», поширене і популярне нині у світі і в Україні. Чимало фахівців-дослідників сприймають це поняття скептично. Хіба що як красиву метафору. Вони стверджують, що історична пам'ять тотожна історичному міфowi, оскільки вибирає із хаотичного плину суцього лише певні, «потрібні» спільноті вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини.

Роль підручників у формуванні історичної пам'яті про Другу світову війну величезна. І тут — щодо підручників — доводиться констатувати певний парадокс. З одного боку, ті, хто добре знає і аналізує шкільні підручники, констатують розрив, сказати б, між наукою і дидактикою. Тобто, мовляв, наукові дослідження випереджають те, що зафіксовано у шкільних підручниках, автори яких часто не відстежують найновіших тенденцій, не реагують належним чином на відкриття, зроблені вченими (зокрема, завдяки віднайденим архівним документам, введенню в обіг маловідомих, але принципово важливих фактів тощо).

З іншого боку, можна зустріти твердження про те, що у підручниках у минулі після 1991-го роки здійснювалась апробація саме нових підходів в історичній науці. Яскравими прикладами тут можуть бути спроби відмовитись від вживання поняття «Велика Вітчизняна війна», проаналізувати справжні причини невдач 1941 року, переоцінки ролі і значення Української Повстанської Армії (УПА) та Організації Українських Націоналістів (ОУН), спроби показати внесок західних альянтів у перемогу над нацизмом тощо.

Доцільно було б згадати про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України з усіма його нинішніми особливостями і вимогами. Втім я зупинюсь далі на кількох моментах, що видаються мені принциповими, коли йдеться про формування в учнів уявлень про Другу світову війну та місце і роль України в ній.

Насамперед, на мою думку, підручники мають формувати чітке розуміння того, що для України війна розпочалася не 22 червня 1941 року. Це потрібно для розуміння співвідношення понять «Друга світова війна» та «Велика Вітчизняна війна». У цьому зв'язку дуже промовистим був для мене приклад з терміновим внесенням змін до підручника Ф. Турченка, П. Панченка, С. Тимченка «Новітня історія України. Частина друга (1939 — початок ХХІ ст.) (Київ, 2007).

На вимогу міністра освіти й науки України було змінено формулювання назв першої глави (в попередньому виданні «Україна під час Другої світової війни (1939–1941)». Вона була доповнена означенням «Велика Вітчизняна війна») й параграфів, які висвітлювали події в Україні під час Другої світової війни, було вилучено світлини й документи, що позитивно характеризували діяльність ОУН і УПА (зокрема, зі сторінок 28, 29, 46, 50, 55), а на їхнє місце вміщено фотографії й документи, що стосувалися дій Радянської Армії, партизанів та підпільників (зокрема, на сторінках 11, 13, 21, 32, 57, 58, 61, 64), особливий акцент зроблено на проявах героїзму радянського народу/радянських воїнів на різних етапах війни.

Це була очевидна спроба надати війні насамперед характер «радянськості». Тим часом, гадаю, слід надавати війні «українськості».

” Не дивно, що в сучасній Україні витворилися ніби два підходи до висвітлення подій війни. У прибічників кожного з підходів — свої герої. Скажімо, для одних це ватажок радянських партизанів Сидір Ковпак, для інших, наприклад, Роман Шухевич. В обох таборах згаданих та інших персонажів трактують по-різному...

Дітер ПОЛЬ

Німецький історик, доктор. Вивчав історію та політичні науки в університеті Людвіга-Максиміліана в Мюнхені. У 1995 році отримав докторський ступінь, захистив дисертацію на тему: «Нацистські переслідування євреїв у Східній Галичині в 1941–1944 рр.».

З 1995 по серпень 2010 року — науковий співробітник та глава департаменту Мюнхенського Інституту сучасної історії. З вересня 2010 року професор сучасної історії Східної і Південно-Східної Європи в університеті міста Клагенфурт. Наукові інтереси: історія Радянського Союзу та нацистської окупації, насильство та злочини в часі Другої світової війни в Європі та Азії, історія комуністичної системи після 1945 р., сучасна історія Польщі та України. Тематика досліджень: Голокост, стосунки між нацистами й іншими націями, націоналізм.

ГОЛОКОСТ, КОЛАБОРАЦІЯ ТА СПРОТИВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Німецьке правління у східній Європі починаючи з 1939 року становило величезний виклик для різних суспільств, що під ним опинилися. В першу чергу це правління мало на меті змінити структуру суспільств, знищити більшовизм, і створити нечітко визначений Lebensraum для німців. Відтак, воно неминуче було насильницьким, особливо супроти євреїв, ромів, розумово неповносправних та комуністів, але в залежності від часу і місця, також і супроти інших груп. Євреї були головною мішенню німецького насильства, і у більшості районів вони ж становили більшість жертв. Стосовно більшості інших груп жертв, німецька політика була різною, але вона постійно була націленою на повне винищення євреїв.

Значні частини прошарки радянського суспільства сподівалися визволення з під сталінського гніту, або принаймні повернення власності і відновлення релігійного життя. Вже через декілька місяців після німецького вторгнення, ці надії згасли, а на зміну їм прийшли репресивне правління і брак ресурсів.

Тим не менш колаборація зростала, особливо у 1942 році. Однак Гітлер ніколи не приймав політичну колаборацію у східній Європі за винятком колаборації своїх союзниць-держав Осі: Словаччини, Болгарії, Румунії та до певної

Протягом тривалого часу історіографія ігнорувала ще одну форму активної колаборації: працю місцевих журналістів та інших осіб на користь німецької пропаганди. Існував розмаїтий спектр засобів масової інформації, що мусили підтримувати німецьку окупацію, але крім того поширювали пропаганду ненависті. Отож, слушно стверджувати, що тут діяло не лише моральне розтління.

міри Хорватії. Замість цього німці, через обмежений особовий склад, поширили застосування місцевого населення у всіх формах життя під окупацією. Лише частину цього персоналу зігнано силою — наприклад із радянських військовополонених. У більшості випадків ця робота позірно пропонувала безпеку і достаток у тяжкі часи.

Хоча колаборація загалом — доволі проблематичне поняття, немає сумніву, що у сотнях тисяч випадків вона означала участь у німецьких переслідуваннях та масових злочинах. Таким чином, колаборація глибоко зачепила задіяла частину місцевого населення у специфічно німецькому окупаційному правлінні.

З іншого боку, спротив створював велику кількість дилем. Перспективу визволення можна було побачити лише від 1943 року. Збройний спротив спричиняв екстремальну відплату з боку німців, а отже наражав населення регіону на ризик. У Радянському Союзі та Югославії переважав комуністичний спротив, який сам виконував подвійну функцію — боротьби з окупантом та (повторного) запровадження сталіністського режиму. Про властиві наслідки спротиву точилися численні суперечки. За переважачим поглядом сьогодення, чільною користю спротиву була підтримка власної ідентичності проти іноземних окупантів.

Головне завдання історіографії, як і раніше, полягає у аналізі суспільств під нацистською окупацією, більшість з яких боролися за щоденне виживання, а не за колаборацію чи спротив. Тим не менш, історія окупованих суспільств містить усі з цих аспектів — насилля, колаборацію, спротив, і витривалість.

Томаш СТРИЄК

Професор політології Інституту політичних досліджень Польської академії наук та «Collegium Civitas» (Варшава). У 1988 році закінчив факультет історії у Варшавському університеті. З 1996 року працює в Інституті політичних досліджень Польської академії наук, де у 1998 році отримав ступінь доктора (PhD). Тема дисертації — «Українська національна ідея в міжвоєнний період». У 2008 році йому була присуджена ступінь доктора габілітованого (Dr.Habil). Докторська монографія була присвячена аналізу сучасної української історіографії. З 2011 року працює у Варшаві, в «Collegium Civitas», навчальному закладі соціальних та політичних студій. Автор публікацій з історії та сучасності України: *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego. Analiza wybranych koncepcji* (Wrocław 2000) і *Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004* (Warszawa 2007)

«ВІЙНА ЗА ВІЙНУ» 2005–2010 рр. СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ПРО ПОДІЇ 1930-х — 1950-х років У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Єчимало доказів того, що минуле десятиліття (а особливо 2005–2010 роки) було періодом, коли «війна за пам'ять» про події Другої світової війни та повоєнний період (до 1953 р.) у взаєминах між Росією, країнами Балтії, Україною та Польщею сягнула свого апогею: адже образи минулого були тоді елементом гри у розв'язанні таких вагомих питань, як визначення маршрутів транспортування енергетичної сировини чи вступ колишніх республік СРСР у НАТО. Припустивши, що період найгарячіших міжнародних дискусій про цей період у Центральній та Східній Європі вже минув, можна зважитися на підсумки щодо того, як відбувалося використання пам'яті у відносинах між країнами регіону. Мета цього дослідження — з одного боку, представити модель і стратегію політики (щодо) пам'яті про події 1939–1953 рр. в Литві, Латвії, Естонії та Україні (з особливим наголосом на першій та останній), проваджену від кінця 90-х, а з другого, — окреслити найважливіші події в хронології міжнародного конфлікту щодо пам'яті в 2005–2010 рр. Ідеться, зокрема, про спробу з'ясувати, чому балтійські країни вибрали й

реалізують діалогічно-перекональну стратегію щодо ЄС і конфронтаційну — щодо Росії, а спроба України скористатися їхнім досвідом зазнала, натомість, невдачі. Така постановка проблеми зобов'язує представити також російські дії щодо західних сусідів у названій сфері. Частина тексту буде присвячена також польській політиці (щодо) пам'яті про події 1939–1953 рр., адже Польща (після Росії та західних держав) — держава, що має найбільший вплив на розвиток міжнародних відносин у цьому регіоні.

Росія вступила в друге десятиліття XXI ст. із багатьма ознаками продовження внутрішньої та міжнародної політики. В минулому десятилітті це була політика консервації мітів 1960–80-х рр., і насамперед — міту про виняткову роль Росії в поборенні фашизму в Європі в роки Великої Вітчизняної Війни. На відміну від ситуації в західних сусідів, у Росії справа тоді не дійшла до великих дискусій на тему подій 1930–1950-х. Із одного боку, ведення цієї дискусії не було частиною стратегії «провадженої зверху» модернізації, здійснюваної владою, з іншого ж, не було також і достатньо сильного зовнішнього тиску, який спонукав би росіян переглянути власне минуле, апелюючи до сучасних цінностей західного світу. На відміну від країн Балтії, України та Польщі, політичні стратегії щодо пам'яті в першому десятилітті XXI ст. не стали в Росії одним із головних методів політичної мобілізації. Нема також вагомих підстав уважати цю країну ініціатором розпалювання згадуваної «війни за пам'ять» (як і не можемо говорити про навмисність дій будь-кого з її учасників). Щодо змін у пам'яті сусідів про події 1939–1953 рр. представники російської влади зайняли консервативну позицію, та коли відчули, що в зв'язку з цим було порушено сферу їхнього впливу в Східній Європі, скористалися чималим арсеналом засобів пропагандистських воєн.

Друга передумова, яка свідчить про погіршення кон'юнктури для звернення до пам'яті про події 1939–1953 рр. у міжнародних відносинах у Центральній та Східній Європі, має демографічний характер. Відходять — а приблизно до 2030 року відійдуть остаточно — останні свідки війни та сталінських репресій. Природним чином ослабне відчуття суспільної прив'язаності до подій, учасників яких, на чийсь думку, не було належно оцінено (винагороджено або реабілітовано). Думаю, це станеться не залежно від того, що, попри спливання часу, перемога антигітлерівської коаліції (подія, наслідки якої в Центральній та Східній Європі є найжвавіше обговорюваним питанням у взаєминах Росії з її західними сусідами) іще кілька десятиліть відіграватиме в офіційних наративах і публічних ритуалах роль одного з двох — поряд із Голокостом — «наріжних каменів» європейської пам'яті XX ст.

” Помаранчева революція була тим моментом, коли проблема ідентичності та пам'яті (яка в суспільних дискусіях за часів Кучми радше замовчувалася, наскільки це вдавалося владі) вибухнула в Україні з великою потужністю.

Ярослав ГРИЦАК

Український науковець, історик і публіцист. Доктор історичних наук, професор Українського Католицького Університету. Директор Інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, гість-професор (1996–2009) Центральноєвропейського університету у Будапешті, Перший віце-президент (1999–2005) Міжнародної асоціації українців. Співредактор наукового річника «Україна модерна», член редакційної колегії часописів «Ab Imperio», «Критика», «Slavic Review», член наглядової ради журналу «Harvard Ukrainian Studies». Почесний професор НаУКМА. Автор численних наукових публікацій на історичну тематику. Відомий також своїми публіцистичними творами.

НЕЗРОЗУМІЛИЙ ГОЛОКОСТ

Голод займає дуже маргінальне місце в колективній пам'яті в Україні й на рівні офіційної політики, й у масовій свідомості. Не лише голод замовчували та маргіналізували. Маргіналізація стосувалась і Голокосту, і, як у випадку з голодом, це був результат советської політики насильної амнезії. Загальною советською тенденцією було замовчувати події та явища, які заперечували або підважували офіційну інтерпретацію історії.

Незалежна Україна виросла із советської України і значною мірою успадкувала советську амнезію. Українська незалежність постала як компроміс між трьома суспільно-політичними акторами: національно-ліберальною опозицією в Західній Україні, зреформованими комуністами у Центральній (передовсім у Києві) та масовим робітничим рухом у східноукраїнському Донбасі. Тільки перший із них був зацікавлений порушити мовчанку й активізувати виразно національну версію історії. Його головною базою була Західна Україна. Тут на початку 1990-х років голод став одним із центральних елементів історичної пам'яті, хоча ця територія ніколи не зазнала голоду. Так само, як українська діаспора на Заході, західноукраїнці прийняли сильну націоналізовану версію минулого, з її особливим наголосом на національній боротьбі та національному стражданні. Зрозуміло, що така національна парадигма вилучає «інших» із колективної пам'яті. Тому в ній немає місця для Голокосту, попри те, що найбільше євреїв було винищено

саме на територіях, і що багато місцевих українців були причетні до цього винищення.

Колишні українські комуністи, що після 1991 року перейняли владу у Києві, прийняли певні моменти національної версії історії й пробували утвердити їх на загальноукраїнському рівні. Їхні спроби зантагонізували російськомовне населення сходу та півдня України, що призвело до падіння посткомуністичного уряду в Києві у 1993–1994 роках. Кучма і його команда (1994–2004) вправно змішували національну та советську парадигми й маргіналізували найантагоністичніші елементи кожної з них. І голод, і Голокост належали до другої категорії. Голод змаргіналізували знову, а Голокост надалі був змаргіналізований.

Ситуація драматично змінилась із Помаранчевою революцією. Амбіцією Ющенка було не втримати баланс між різними частинами поділеної України, а домогтися її культурної гомогенізації, з однією Церквою, однією мовою та однією історією. Голод, чи точніше, пам'ять про нього, найкраще надавалися для цієї мети

В активізації пам'яті про голод важливим був іще один вимір. Сучасна українська ідентичність глибоко вкорінена в проєвропейській риторичі. Ющенко був свідомий європейської кар'єри Голокосту як центрального символу геноциду, тому, ставлячи голод і Голокост на один щабель, він хотів у такий спосіб злегітимізувати європейські амбіції України. Попри всі непослідовності й прорахунки, Ющенкова політика історії виявилась успішною саме в активізації пам'яті про голод.

Минуле є викликом для кожного суспільства, хоча, зрозуміло, у різний спосіб. Воно є викликом для російського суспільства, яке має вирішити для себе, чи Росія і СРСР — це одна чи дві різні спільноти. Відповідь на це запитання великою мірою залежить від того, як росіяни дивляться на Україну й українську історію. Для України головним викликом є інтеграція внутрішньо поділеного суспільства. Парадигма «голодомору» — тобто голоду як Геноциду, близького до Голокосту — має, вочевидь, великий об'єднавчий потенціал.

„
Причини,
чому звичайні люди
готові катувати
й убивати невинних,
варто шукати деінде,
а не в простакуватих
посиланнях на
національну традицію.
Більшість країн,
що їх окупували
нацисти та їхні союзники,
постачали приблизно
ту ж саму пропорцію
вбивць, байдужих,
пасивних симпатиків
і активних борців
спротиву.

Олег БУДНИЦЬКИЙ

Російський історик, доктор історичних наук, професор, спеціалізується на дослідженні російської історії XIX — поч. XX ст. Є провідним науковим співробітником Інституту російської історії РАН і професором факультету історії Вищої школи економіки. Також є академічним директором Міжнародного центру історії та соціології Другої світової війни та її наслідків, директором Міжнародного дослідницького центру російського і східно-європейського єврейства, головним редактором щорічника «Архів єврейської історії», членом редколегій журналів «Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History», «East European Jewish Affairs», «Jews in Russia and Eastern Europe». Є автором наукових і популярних праць, понад 150 статей, виступає як публіцист і популяризатор, ведучий і учасник теле-і радіопрограм.

ОСОБЛИВОСТІ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЇ

Чим відрізняється Голокост на території Росії від Голокосту на території України або, наприклад, Білорусії? Принципово нічим: точно так нацистські поплічники винищували євреїв, намагалися знищувати всіх, кого тільки знаходили. Тим не менш російська ситуація має деякі особливості. По-перше, не вся територія Росії була окупована, і головні центри, де жило найбільше число російських євреїв, — Москву і Ленінград — нацисти не захопили. Друга особливість — те, що, за винятком північно-західних і деяких центральних районів, у євреїв, які проживали на території Росії, була можливість евакуюватися, і тому значна частина встигла виїхати. Тим не менш сталося так, що деяких евакуйованих і навіть тих, що вибралися із заблокованого Ленінграда, наздогнали нацисти на Північному Кавказі, куди вони втекли. Влітку 1942 року нацисти захопили значні території півдня Росії і саме там і було знищено більшість тих євреїв, які були вбиті на російській території.

Які ще були особливості Голокосту на російській території? По-перше, всі окуповані території перебували в зоні відповідальності військової адміністрації, а не державної. По-друге — євреїв, в цьому є певна схожість з нацистською політикою в Україні, прагнули знищити відразу, як можна швидше, тут же розстріл.

На території Росії, за оцінками істориків, згідно з німецькими документами було утворено 41 гетто. Вони були різні за розмірами, за кількістю євреїв, які в них містилися, — від 100 осіб до двох і більше тисяч. Найбільше гетто було в Смоленську, і воно проіснувало довше ніж інші. Мешканців гетто, яких використовували спочатку на роботах, було знищено 15 липня 1942 року.

Найбільш північною точкою Голокосту в Росії вважається м. Пушкін під Ленінградом, де колись вчився в лицей О.С.Пушкін і де були розкішні палаци. Один з палаців, Катерининський, став місцем реєстрації і збору євреїв. Мабуть, вони не розуміли, що їх чекає, вони приходили на реєстрацію. Їх поміщали тут же в підвали Катерининського палацу, і так зібралося приблизно 800 осіб. А потім їх групами виводили в Катерининський парк і там розстрілювали. Протягом 1–2 днів всі євреї міста Пушкіно були знищені.

Друга окупація Півдня Росії нацистами простягнулася набагато далше. Було захоплено Ростовську область, Краснодарський край, Північний Кавказ. Вона виявилася найбільш згубною для російських євреїв і тому, що на тих територіях проживала найбільша кількість євреїв, і тому, що тут виявилось багато евакуйованих і біженців з центральних районів, навіть із Ленінграда. Наймасовіше, вбивство євреїв на території Росії відбулося в Ростові-на-Дону, ми це називаємо навіть «російський Бабин Яр». По-перше - чому євреї, власне, не виїхали з Ростова? Тому що Ростов здали дуже швидко, і розумієте, в чому була особливість, радянська влада ніколи не давала повної інформації, радянські газети того часу не давали уявлення про реальність. Що відбувається насправді, люди не знали. Не було організовано масової евакуації, в тому числі і з метою, щоб не створювати паніки. Жителі Ростова виявилися покинутими, 24 липня 1942, Ростов був зданий. Тут же негайно починається реєстрація євреїв. Євреї добровільно реєструвалися, вони ж не думали, що їх хочуть вбити. 8 серпня, з'являється оголошення від єврейської ради, підписане доктором Лур'є, про те, що євреям треба зібратися 11 серпня з речами, тому що вони будуть перебазовані в якоесь безпечне місце для запобігання ворожих дій по відношенню до них. Деякі співгромадяни почали грабувати євреїв, розуміючи, що це безкарно, це дозволено. 11 серпня ростовські євреї зібралися на збірний пункт і потім групами, хто пішки, хто на транспорті були доставлені до Зміївської балки, де і були розстріляні. За різними даними в Зміївській балці 11–12 серпня 1942 р. було розстріляно від 16 до 18 тис. осіб.

Інформація про Голокост, яка, можливо, запобігла б загибелі значної кількості євреїв, була мінімальною і дозованою. Чому? Щоби не лити воду на млин нацистської пропаганди, адже німці говорили про боротьбу з жидо-більшовизмом....

Максим ГОН

Доктор політичних наук, професор.
Народився в Івано-Франківську в 1966 р.
Навчався у Івано-Франківському державному педагогічному інституті ім. В. Стефаника на історичному факультеті.

У 2007 р. захистив докторат з політичних наук на тему «Міжетнічні стосунки на території Західної України в міжвоєнний період».

З 2007 р. — професор кафедри політичних наук в Рівненському державному гуманітарному інституті.

Також є головним редактором журналу «Панорама політичних наук» (Рівненський державний гуманітарний інститут).

Доктор Максим Гон є автором понад 170 статей, 7 монографій та навчальних посібників, керував чотирма проектами дисертації. Наукові інтереси: етнополітологія, дослідження геноцидів.

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: СУБ'ЄКТИ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ В УКРАЇНІ

Пам'ять про Другу світову війну чи її окремі сюжети (зокрема, Голокост) формується кількома суб'єктами. Зокрема, її сучасниками, вченими, що досліджують різні аспекти геноцидів, державою. Спомини перших (власне, свідків і безпосередніх жертв) визначають об'єктивне відтворення минулого, тим часом як діяльність других є рефлексією суб'єктивною за своїм єством.

Саме цей аспект — формування пам'яті про ті чи інші події тими, хто не були їх безпосередніми учасниками, вказує на її конструктивістський дискурс. Його «провина» полягає в тому, що в залежності від політичних чи, ширше, світоглядних ідеалів учених і політиків, історія може отримувати різне прочитання. Будучи потужним засобом формування ціннісних оцінок, остання в тій чи іншій її інтерпретації дає імпульси для формування пам'яті про певні події громадськості, призводить до стандартизації оцінок минулого. Це чітко простежується в тому варіанті засадничих ідейних складових про Другу світову війну, які продукувала радянська історична наука: війна вітчизняна, захист трудящими радянської батьківщини, дискредитація/замовчування національних течій руху Опору, поневіряння та героїзм радянських людей на фронтах

і в тилу тощо. Після краху СРСР в Україні означилася тенденція формування національного виміру війни. Це чітко ілюструється полемікою стосовно правомірності використання в назві подій 1941–1944 рр. слова «вітчизняна», відведенням чільного місця в історичному наративі УПА, зосередженню уваги на остарбайтерах тощо. У процес нового прочитання наймасштабнішого протистояння в історії людства включилися й представники національних меншин, зокрема євреї. Необмеженими можливостями для стандартизації оцінок і суджень громадян, реалізації політики пам'яті володіє насамперед держава. Враховуючи таку диспозицію, кардинальне питання стосовно її ролі в процесі увіковічення пам'яті тих євреїв, що стали жертвами нацизму, можна сформулювати так: чи правомірним є твердження про цілеспрямоване формування нею пам'яті про Голокост в українському суспільстві?

Відповідь на нього, на нашу думку, є позитивною. Найвагоміший аргумент на користь такого постулювання — зняття табу на дослідження геноциду євреїв у суверенній Україні, відмова від радянської практики його замовчування. Це підтверджується перетворенням теми Голокосту в предмет наукових студій (на сьогодні за цією темою захищено кілька дисертацій), її інтеграцією в навчальний процес, отже — де-факто введення Українською державою сюжету про трагедію європейських євреїв в якості обов'язкового компоненту загальноосвітнього стандарту знань для школярів і студентів. Останнє є тим аргументом, який дозволяє визнавати, що держава є, сказати б, замовником пам'яті про геноцид євреїв і створила певні умови для її формування. Водночас, на нашу думку, вона в цьому не послідовна.

Загалом формулу політики держави стосовно Голокосту можна, на нашу думку, означити так: пасивне сприяння збереженню пам'яті про жертв геноциду.

Докором на адресу держави може бути й твердження про відсутність проєктів з опублікування мемуарів жертв Катастрофи. Адже, таким чином, втрачається важливий сегмент функціонування ланцюга пам'яті: спогадів безпосередніх учасників тих подій.

...Формування історичної пам'яті про Голокост здійснюється в Україні як складова частина пам'яті про Другу світову війну. Водночас неоднозначність реалізації останньої відображається і в реаліях увіковічення пам'яті про жертв Катастрофи. Це означає, що державі та іншим суб'єктам формування й реалізації політики пам'яті ще слід зробити чимало на цьому шляху.

” Геноцид по-сталінськи — це геноцид виключно на справі і в фактах. Але марно шукати прямі вказівки на знищення, вони замасковані під красивими і правильними гаслами, а сам вождь при цьому мімікрує то під одну, то під іншу благовиду личину — наприклад, «суворого, але справедливого Батька народів».

ДЕПОРТАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР ЯК ГЕНОЦИД

Чи можна кваліфікувати те, що сталося з кримськотатарським народом у ХХ столітті, як акт геноциду в світлі Конвенції про геноцид.

Як сьогодні добре відомо, щодо кримських татар як цілісної групи були вчинені дії, які потягли за собою масову загибель значної її частини. Як мінімум, пункт с) статті II (навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фактичне знищення її) без яких би то ні було натяжок дає підстави кваліфікувати це як акт геноциду щодо кримськотатарського народу.

Характерно, що стаття I Конвенції говорить: геноцид є злочином, «незалежно від того, чи відбувається він у мирний або у воєнний час». Це положення Конвенції особливо значимо для народів, депортованих з місць їх споконвічного проживання в період війни 1941–1945 рр. Дана стаття Конвенції фактично спростовує і сьогодні популярні в деяких колах аргументи про те, що геноцид щодо «покараних народів» був продиктований умовами воєнного часу.

Зрозуміло, що всяке злочин передбачає покарання. Відповідно до статті III Конвенції караними є наступні діяння: а) геноцид, б) змова з метою вчинення геноциду, с) пряме і публічне підбурювання до вчинення геноциду, д) замах на вчинення геноциду, е) співучасть у геноциді.

При цьому покарання за вчинення цих дій підлягають особи незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими чи приватними особами. Чи треба говорити про те, що більша частина тих, хто був причетний до радянського геноциду, благополучно уникли караючої руки правосуддя...

Гульнара БЕКІРОВА

Історик, кандидат політичних наук. Старший викладач кафедри історії Історико-філологічного факультету Кримського інженерно-педагогічного університету. Автор і ведуча історичної програми «Таріх седаси з Гульнарною Бекіровою» (Ехо історії) на Першому кримськотатарському телеканалі АТР.

Автор кількох монографій та численних наукових і науково-публіцистичних з історії Криму і кримських татар. Засновник і редактор сайту «Крим і кримські татари» www.kirimtatar.com. Заступник голови Спеціальної комісії Курултаю (національного з'їзду) з вивчення геноциду кримськотатарського народу.

До цього часу так і не відбувся Суд над комуністичною партією — і це серйозно ускладнює будь-які кроки щодо засудження злочинів комунізму — не менш масштабних, ніж злочини нацистів. Визнання світовою громадськістю Голокосту — геноциду євреїв в період Другої світової війни — це значною мірою наслідок Нюрнберзького процесу і денацифікації — комплексу заходів щодо кардинального викорінення фашизму як такого. До сих пір не відбувся аналогічний за результатами процес декомунізації — очищення від спадщини комуністичного режиму та заборону комуністичної партії.

Чи є різниця між геноцидом Гітлера — саме злочини фашизму ініціювали прийняття Конвенції про геноцид — і масовими депортаціями народів Сталіна? Чи правомірно сталінські акції проти народів відносити до геноциду?

Невибаглива нацистська ідеологія цинічно і відверто пропагувала принципи ненависті до окремих народів і груп. Сталінська ідеологія була набагато більш витонченішою. Не було народів більш щасливих, ніж радянські, не було Конституції більш демократичною, ніж сталінська ...

Демократія по-сталінськи пропагувала принципи інтернаціоналізму і рівність всіх народів. Але це зовсім не заважало сталінському режиму прирікати деякі з них на погибель. Все було підпорядковане інтересам Держави. Отже, як для вбивства окремих людей, так і для знищення цілих народів було потрібно знайти лише одну мотивацію, легітимують ці дії, — «в інтересах Держави». Керуючись при підборі жертв тільки їм зрозумілими критеріями, ті, хто безпосередньо формулював ці самі «інтереси» (Сталін і його найближче оточення), постійно розширювали «список» тих, хто «в інтересах Держави» підлягав знищенню.

ВОЛИНЬСЬКА РІЗАНИНА. АНТИПОЛЬСЬКА АКЦІЯ ОУН(б) ТА УПА НА ВОЛИНІ ТА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ 1943–1945

Головною точкою польсько-українського конфлікту в період Другої світової війни був майбутній вигляд кордону між двома державами. Взаємні територіальні претензії були абсолютно виключені, тому всі розмови, які під час війни вели польське та українське підпілля, по суті, від початку були приречені на провал. Цей територіальний «гордіїв вузол» бандерівська фракція Організації українських націоналістів (ОУН(б)) і створені нею загони Української Повстанської Армії вирішили розв'язати в радикальний спосіб: вважаючи, що ситуація 1918/1919 р. може повторитися (мова про початок польсько-українських битв за Львів), було вирішено наперед «усунути» польське населення з усіх земель, які націоналісти вважали українськими.

В програмі ОУН іще до 1939 року сказано про розподіл без відшкодування всіх земельних маєтків і господарств колоністів, заселених після 1918 р. (їх власників мали депортувати за межі держави) – себто йдеться лише про невелику частину польської громади, яка проживала на Волині та Східній Галичині.

Перші напади на польські села відбулися на початку 1943 р. Події почали прискорюватися, коли в лютому 1943 року на III конференції ОУН було прийнято рішення про початок широкомасштабних партизанських дій на Волині, спрямованих водночас проти німців, Радянського Союзу та поляків.

Лише переміщення фронту і вторгнення Червоної Армії змінили ситуацію. Арешти, які зачепили поляків після приходу радянської влади, переконали керівників ОУН(б) та УПА, що комуністи сприймають незалежницькі прагнення поляків приблизно так, як і українців. У зв'язку з цим, 1 вересня 1944 р. Василь Сидор «Шелест», який керував галицькою УПА, наказав призупинити антипольську акцію.

Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. приніс чимало страждань. На основі наявних наукових даних, можна стверджувати, що внаслідок акції ОУН(б) та УПА загинуло близько 100 тисяч поляків. З українського ж боку, внаслідок польської помсти загинуло від 10 до 15 тисяч осіб. Як і з польського боку, переважно це було цивільне населення.

Гжегож МОТИКА

Польський історик, доктор наук, спеціалізується на українській тематиці. Навчався на історичному факультеті в Люблінському католицькому університеті. Працював в Інституті політичних наук та в Управлінні народної освіти. У 1998 році захистив кандидатську роботу на тему: «Польсько-українські бої на землях тодішньої Польщі в 1943–1948 р.».

Доцент кафедри українських досліджень в Ягеллонському університеті, професор Академії гуманітарних наук ім. Александра Гештора. У 2011 році був обраний членом Інституту національної пам'яті. Автор таких публікацій як: «Pany i rezuly. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947», «Tak było w Bieszczadach», «Antypolska Akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje», «Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców 1945–1989», «Ukraińska partyzantka 1942–1960», «W kręgu Łun w Bieszczadach», «Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad».

ПІДПІЛЛЯ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ ТА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ. МІЖ НАЦИЗМОМ ТА КОМУНІЗМОМ

Попри те, що Друга світова війна скінчилася вже чимало років тому, інтерес науковців до неї не згасає. Новий поштовх для вивчення деяких її аспектів, раніше не досліджуваних, надав розпад СРСР. Можливість відкрито говорити про злочини комунізму дала змогу по-новому поглянути на рух опору в Центральній-Східній Європі. Від аналогічних проявів опору в західній частині європейського континенту він принципово відрізняється тим, що суспільства, які живуть на схід від Ельби, мали справу з двома тоталітаризмами: нацистським і комуністичним (у його сталінській версії).

Найактивнішу збройну діяльність провадила Організація українських націоналістів (ОУН) і Фронт литовських активістів (LAF). 23 червня в Каунасі було проголошено реституцію литовської державності. Та призначений тоді уряд проіснував лише близько шести тижнів і, не визнаний німцями, на початку серпня припинив свою діяльність. Нацисти не визнали також уряд, створений 30 червня 1941 р. членами керованої Степаном Бандерою фракції ОУН.

Німецькі репресії проти ОУН(б) у Західній Україні, що почалися після того, як було проголошено створення уряду Стецька, змусили членів цієї організації знову вдатися до конспірації, цього разу також і антинацистської. На початку 1943 р. бандерівці взялися створювати УПА, яка почала партизанську боротьбу з німцями та радянськими партизанами, Коли Червона армія ввійшла на територію Західної України, ОУН та УПА, подібно до LLA, розпочали тактичну співпрацю з німцями. Як у прибалтійських державах, так і в Західній Україні, багато хто боявся, що радянська влада винищить (або ж, у найкращому випадку, депортує) всіх мешканців цих територій.

В тогочасній антирадянській боротьбі підпілля прибалтійських держав і Західної України є чимало подібностей. Члени руху опору ставили перед собою ту саму визначальну ціль (здобуття незалежності), схожими були й методи боротьби і масштаб суспільної підтримки. До принципових відмінностей належить спосіб організації підпілля.

Марта ДИЧОК

Професор кафедри історії і політології в Університеті Західного Онтаріо, науковий співробітник Центру європейських, російських та євразійських досліджень (CERES) при Університеті в Торонто. Ад'юнкт-професор в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Науковий співробітник Українського наукового інституту Гарвардського університету (2011) та Центру Вудро Вільсона для міжнародних вчених у Вашингтоні (2005–2006).

Наукові зацікавлення: міждисциплінарні дослідження, колективна пам'ять та пост-комунізм. Автор книг: «Media, Democracy and Freedom. The Post Communist Experience» (2009), «The Grand Alliance and Ukrainian Refugees» (2000), and «Ukraine: Change Without Movement, Movement Without Change» (2000).

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ДОСВІДУ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Наприкінці Другої світової війни радянський уряд розсилав повідомлення «Батьківщина пам'ятає своїх дітей». Радянський народ, наш уряд, партія Леніна-Сталіна ні на хвилину не забували про долю радянських громадян, що тимчасово опинилися в ярмі фашистського гніту.

Наприкінці Другої світової війни радянський уряд розсилав це повідомлення мільйонам переміщених осіб у Центральній Європі. Війна закінчилася, час повертатися додому, Батьківщина чекає. Багато українців що опинилися за межами Союзу розповідали іншу історію. Вони наполягали на тому, що вони українці, а не радянський народ. Вони відмовлялися повертатися в СРСР, пояснюючи це страхом переслідувань, ув'язнень і смерті від рук комуністичної влади, коли вони повернуться.

Суперечливі наративи. Непросту історію українських біженців та репатріантів переповідали на різний манер. Існує як мінімум три основні наративи, що виникли у той час, коли відбувалися події кінця Другої світової війни, які оповідали їх учасники та сучасники.

Західний варіант. Мільйони вивезених з рідної землі осіб у Європі потребували допомоги, щоб повернутися додому, і в останні роки війни розгорнулася

масштабна програма репатріації. Коли українці та інші східноєвропейці відмовлялися повертатися на підконтрольні комуністам землі, в цю історію був внесений деякий дисонанс. Багато чиновників, що мали справу безпосередньо з виходцями-східноєвропейцями, та політики різних європейських країн не могли зрозуміти, чому хтось не хоче повертатися додому, і чому ці люди так критично ставляться до їхнього воєнного союзника Сталіна. Із розгортанням холодної війни аргументи цих антикомуністично налаштованих осіб, що були вивезені, переросли у політичний капітал. СРСР перетворився з воєнного союзника на ідеологічного опонента, західні уряди почали відгукватися на прохання українців та інших східноєвропейців про політичний притулок.

Радянська історія. Сталіну та політбюро потрібно було укріплювати міжнародні здобутки СРСР і водночас відбудовувати свою країну. Тим часом мільйони радянських громадян перебували за кордоном. Деякі з них критикували комуністичну систему, відмовляючись повертатися, дехто наполягав на тому, що вони зовсім не радянські громадяни, а українці. Було сконструйовано чіткий наратив, який відображав панівну ідеологію єдиної радянської переможної сім'ї, а також мав на меті підірвати довіру до тих, хто не повернувся. Якщо людина не хотіла повертатися додому, значить їй було що приховувати: зрадницьку або злочинну діяльність під час війни, можливо співпрацю з нацистами. У 1946 році, коли стосунки серед антигітлерівської коаліції погіршилися, масова репатріація припинилася, а силу більше не застосовували, у радянському наративі з'явився новий вимір. Капіталістичні держави запобігали поверненню радянських громадян додому, вони тримали їх і використовували як дешеву робочу сили післявоєнної відбудови.

Українські біженці про себе. Українці, які не хотіли повертатися на територію, контрольовану Радянський Союзом, опинилися у складній ситуації. Їхню національність не визнавав західний світ, оскільки держави Україна не існувало, і спочатку на них дивилися як на непорозуміння. Вони вважали себе українськими політичними біженцями, що тікають від тиранії, утисків та переслідувань, вони зверталися до міжнародних норм, вимагаючи політичного притулку. Вони боялися, що після повернення їх уб'ють або відправлять в ГУЛАГ. Ними керувало сильне почуття національної ідентичності, а за їхніми словами, саме за їхню ідентичність їх переслідували в СРСР.

Як було ж насправді?..

Мільйони людей блукали Європою, і переважна більшість просто хотіла потрапити додому, до Франції, Бельгії, Англії, Італії, Угорщини, СРСР та інших країн. УНРРА та радянська репатріаційна комісія допомагали їм це зробити.

Ігор ІЛЮШИН

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Київського славистичного університету. Член Робочої групи при Урядовій Комісії України з вивчення та оцінки діяльності ОУН і УПА (1997–2005 рр.); член Робочої групи експертів при Раді Національної Безпеки і Оборони України з проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині в 1943–1944 рр.; учасник Робочої групи при Державній міжвідомчій комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України. З 1997 р. — учасник українсько-польського семінару з дослідження «важких питань» взаємовідносин між обома народами в ХХ ст. Об'єкти наукових досліджень: історія міжетнічних конфліктів, Друга світова війна і європейський Рух Опору, міжнародні відносини та світова політика на сучасному етапі.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ МІЖНАЦІОНАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ І КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ: СТЕРЕОТИПИ ТА ІСТОРИЧНІ ФАКТИ

Від Першої світової війни і протягом майже цілого ХХ століття шляхи боротьби європейських народів за омріяну незалежність перетиналися в різних місцях і нерідко заперечували один одного. Так, на жаль, було і в історії боротьби українського і польського народів, котрі далеко не завжди опинялися по один бік барикад.

Українці і поляки спрямовували одні проти одних зброю у «польському» Львові в 1918 році і в «радянському» Києві у 1920 році, завдавали одні одним страждань на волинсько-галицьких землях за часів Другої Речі Посполитої і на теренах Радянської України в період сталінських масових репресій 1920–1930-х років. Неймовірно великий тягар пролитої крові ліг на плечі покоління українців і поляків у роки Другої світової війни, коли міжнаціональний конфлікт охопив майже всі землі їхнього спільного проживання, окуповані на той час нацистською Німеччиною.

Формування обопільних стереотипів слід пов'язувати радше з процесами боротьби українського і польського народів за право на власну культуру, національну спадщину, зрештою, державність. Не випадково, що деякі з них проіснували до сьогодні і характерні для свідомості більшості українських і польських громадян. Часто ці стереотипи, як от про надмірну «анархічність» українців або про несамовиту «пихатість» поляків, є просто відображенням певних властивостей того чи іншого народу на певному етапі його розвитку. Подібні уявлення одного народу про інший навряд чи можуть заважати розвитку добросусідських відносин між ними. Втім, є стереотипи, які поширені тільки в певних прошарках українського і польського суспільств, і породжені вони виключно трагедією, яка сталася в роки війни.

1. Тільки один з учасників українсько-польської територіальної суперечки за землі Волині, Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини, яка відбулася в 1939–1945 (1947) роках, мав законне право на вказані території, тобто лише українці або лише поляки.

2. Тільки один з учасників українсько-польської територіальної суперечки за вказані землі винен в тому, що в ході війни за умов німецької окупації ця суперечка набрала форм кривавої різанини, етнічних чисток, народовбивства тощо, тобто лише українці або лише поляки.

3. Сумнівний характер легітимності входження Західної Волині і Східної Галичини до УРСР і СРСР в 1939 році та, відповідно, сумнівність законності встановлення українсько-польського повоєнного кордону.

Проблема подолання поширених у суспільній свідомості і закоренілих у колективній пам'яті обох народів стереотипів, що стосуються важкої українсько-польської історичної спадщини, ще дуже далека від свого остаточного вирішення. І поки залишатимуться спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських відносинах, зберігатимуться і ці стереотипи. Водночас, маємо надію, що українські і польські науковці прагнутимуть побудувати таку історичну концепцію цих взаємовідносин, яка жоден із народів не ображатиме та сприйматиметься, якщо і не всіма, то принаймні більшістю, як компромісна.

” З цього приводу слід підкреслити, що роль радянського чинника в українсько-польському міжнаціональному конфлікті в роки війни безумовна.

Цю роль СРСР почав відігравати від моменту підписання в серпні 1939 року пакту Молотова-Ріббентропа, відповідно до якого від Другої Речі Посполитої були відірвані території Полісся, Західної Волині та Східної Галичини.

Олександр ГОГУН

Закінчив Російський державний педагогічний університет, де вивчав соціальні науки.

В 2005 р. захистив кандидатську дисертацію в Північно-західній академії державної служби в Санкт-Петербурзі.

Темою дисертації була «Діяльність збройних націоналістичних формувань на території західних областей СРСР в 1943–1949 рр.»

З 2011 р. Олександр Гогун доктор Вільного університету в Берліні.

Є автором двох монографій: *Между Гітлером и Сталінім. Українські повстанці.* — СПб., 2004 (2-е вид., М., 2012).

Сталінські командос. Українські партизанські формування. — М., 2008 (2-е вид., М., 2012).

МАСОВИЙ СПЕЦНАЗ. УКРАЇНСЬКІ ПАРТИЗАНИ, 1941–1944 рр.

До українських партизанів не можна застосовувати термін «Спротив» оскільки, як поява цих формувань так і їхні операції не були реакцією на жорстокість окупаційного режиму, а стали наслідком наказу високоставленого керівництва щодо розгортання боротьби в тилу Вермахта. Відділи були організовані тоді, коли не було кому чинити спротив – тобто до приходу німців і румунів.

Партизанські формування були своєрідним радянським спецназом. Це слово складається з двох частин: «спеціальне призначення». В даному випадку, на відміну від стройових частин Червоної Армії, їхні операції повинні були відбуватися в тилу ворога.

Очевидно, що слово «спецназ» має відповідне змістове навантаження, яке асоціюється з елітним духом, високим рівнем загальновійськової і наявність спеціальної підготовки, достойні фізичні якості бійців, озброєння найновішою технікою. Але Радянський Союз воював, як відомо, не вмінням, а кількістю, тому рівень військової підготовки партизан, частина з яких була зовсім неозброєна, компенсувався кількістю.

Червоні партизани вирізнялися серед інших спалахами масового терору проти представників етнічних груп, ідентичних самим радянським партизанам.

Ключова роль НКВД як головного організатора за фронтової боротьби в перший рік війни надала радянським партизанським загонам відповідний репресивний характер. Можна згадати і підсвідомий вплив на свідомість громадян СРСР в 1917–1941 рр. комуністичної ідеології. Головним завданням загонів була оперативна необхідність — прагнення залякати бандерівців, які завадили підривати залізничні шляхи, а також почуття помсти за партизан, що були убиті силами УПА.

Внаслідок дій сталінських партизанів, до населення окупованої України застосовувався масштабний нацистський терор. Партизани навіть не прагнули якимось чином мінімізувати репресії німців по відношенню до українського населення. Провокуючи нацистський терор, червоні партизани не ставили перед собою завдання обороняти мирне населення окупованих територій від репресій. Таких директив Центр не давав. Більшість партизанських командирів цікавила тільки кількість підірваних поїздів, убитих німців або точність розвідувальної інформації. Зовсім протилежною була позиція УПА оскільки захист сільських жителів був пріоритетним завданням для загонів повстанців. Для реалізації цього завдання ОУН створила мережу «самооборонних куштових загонів».

Страждання мирного населення ускладнювалося ще тою обставиною, що радянські спецпідрозділи використовували тактику випаленої землі. УПА, на відміну від останніх, не могла собі дозволити безоглядність в знищенні господарських ресурсів. В деяких випадках ця руйнівна діяльність шкодила навіть самому радянському режиму. В сільській місцевості дії червоних не завжди розуміли інші партизанські загоны. Крім «зовнішніх» дисциплінарних порушень, у радянських партизанських загонах була велика кількість внутрішніх конфліктів. Знаменитий командир Михайло Наумов вважав «відсталість керівництва» однією з причин невдач.

Це було наслідком однієї з істотних особливостей радянських партизан — їх безідейності, що вело до відсутності спаяності. Якщо всі особисті зусилля не підпорядковані спільної мети, то на поверхню виходить себелюбство, егоїзм та інші риси характеру, що провокують сварки у колективі. Сталінські партизани клялися у любові до «вождя народів», але не були переконаними сталіністами і марксистами. Взагалі все радянське суспільство до 1941 року було вже деїдеологізовано.

...Червоні партизани не ставили перед собою завдання обороняти мирне населення окупованих територій від репресій. Таких директив Центр не давав... Зовсім протилежною була позиція УПА, оскільки захист сільських жителів був пріоритетним завданням для загонів повстанців.

Олександр ЗАЙЦЕВ

Історик, кандидат історичних наук. Навчався на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І.Франка. У 1994 році захистив кандидатську роботу. 1986–1987 — викладач Львівського технікуму легкої промисловості. 1987–2003 — лаборант, асистент, старший викладач, доцент кафедри політичної історії Українського державного лісотехнічного університету. 2003–2004 — доцент, завідувач кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Львівського Інституту менеджменту. З 2005 — завідувач кафедри історії України Українського Католицького Університету. Автор численних публікацій з історії. Сферою наукових зацікавлень є новітня історія України, націоналізм, фашизм, національно-демократичний рух на Україні в ХХ ст.

ОУН І ФАШИЗМ

Ярлик «фашизму» тягнє над Організацією українських націоналістів від моменту її заснування в 1929 р., коли українська преса різних політичних напрямків саме цим терміном окреслила суспільно-політичний зміст нового руху. У відповідь офіціоз ОУН «Розбудова нації» заявляв про «невмісність назви «фашизму», якою охрестили український націоналізм його противники». З того часу й донині, то згасаючи, то спалахуючи з новою силою, тривають суперечки про відношення ідеології та практики ОУН до фашизму.

Сьогодні годі заперечити значний вплив фашизму на український націоналізм міжвоєнної доби. Він почався відразу після переможного «маршу на Рим» прибічників Беніто Муссоліні у жовтні 1922 р. На тлі фрустрації, яку переживали українські самостійники після поразки війни за незалежність, фашистська революція в Італії пробудила серед них жвавий інтерес, а у деякого — нові надії. У фашизмі вбачали приклад успішного націоналістичного руху, який врятував свою державу від комуністичної загрози, об'єднав націю під єдиним сильним проводом і вдихнув у неї нове життя. Чимало українських націоналістів, особливо молодих людей, розчарованих у демократичних ідеалах «батьків», прагнуло розкрити секрет успіху фашизму і відтак знайти дороговказ до власної перемоги. Фашизм був для них ідейним джерелом і взірцем для наслідування.

Ще напередодні створення ОУН рух, який почали називати «організованим націоналізмом», зазнав помітного впливу фашизму. Утім, за рідкісними

Під впливом націонал-соціалізму в українському націоналістичному дискурсі під кінець 1930-х рр. посилювався войовничий антисемітизм. ...Розвиваючись у спільній з фашизмом мережі інтелектуального дискурсу, український організований націоналізм більш-менш самостійно розвинув деякі риси, які також зближували його з фашизмом...

винятками молоді націоналісти прямо не ототожнювали себе з фашизмом, повторюючи слова, які нібито сказав Муссоліні: «Фашизм не для експорту».

Важливою віхою на шляху до створення ОУН було заснування місячника «Розбудова нації» — офіційного органу Проводу Українських Націоналістів, який почав виходити у січні 1928 р. Однією з головних тем журналу було висвітлення досвіду націоналістичних рухів різних народів, причому найбільшу увагу приділяли італійському фашизму. Майбутні діячі ОУН не приховували свого захоплення фашизмом і його лідером.

Після утворення ОУН преса організації продовжувала друкувати численні матеріали про фашизм. Найактивнішим пропагандистом фашистського досвіду залишався Онацький, який став представником ОУН в Італії. У своїх статтях він доводив вищість фашистської корпоративної держави, яка підпорядковує всі суспільні сили своїй дисципліні, над демократично-ліберальною державою, що сама є полем для гри суспільних сил.

У другій половині 1930-х рр. інтерес ОУН до італійського фашизму сягнув апогею. Про це свідчить, зокрема, начерк плану видавничої діяльності культурної референтури ОУН, укладений її керівником Олегом Ольжичем (Кандибою):

Із цього плану вдалося здійснити тільки перший пункт: у 1937 р. вийшла друком «Доктрина фашизму» Муссоліні в українському перекладі зі вступною статтею Богдана Кравцева.

Тоді ж в ідеологічному дискурсі ОУН утвердилися деякі прямі запозичення з арсеналу італійського фашизму, найважливішими з яких були концепції корпоративної (професійно-станової) держави та тоталітаризму. Запозичивши у фашистів термін «тоталітаризм», оунівці вкладали в нього позитивний зміст: тотальний контроль націоналістичної держави над всіма сферами суспільного життя уявляли як конструктивний і необхідний для творення нового ладу. ОУН певною мірою наслідувала й організаційні засади ієрархії та вождизму, притаманні фашистській партії. Символи і ритуали фашистів вплинули на формування «культу героїзму», який плекала ОУН. Проте, переймаючи окремі елементи у фашистів, публіцисти ОУН не забували наголошувати на самобутності українського націоналізму.

Ірина СКЛОКІНА

Науковий співробітник Центру українських студій ім. Д. І. Багалія Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Закінчила магістратуру в Харківському університеті в 2008 році і в 2008–2012 роках стала там аспірантом. Завершує дисертаційне дослідження «Радянська офіційна політика пам'яті про нацистську окупацію України, 1943–1985 (за матеріалами Харківської області)». З січня 2012 — член Харківського історико-філологічного товариства. Область наукових інтересів включає дослідження пам'яті, музеєзнавства, з особливим інтересом до радянського суспільства. Зараз Ірина Склокіна також бере участь у науково-дослідницьких проєктах «Переосмислення радянської пам'яті про 'Велику Вітчизняну війну': сталінізм і відлига, 1945–1965» та «Реґіон, нація і поза ними. Міждисциплінарні та міжкультурні переосмислення України».

...Внаслідок специфічних умов окупації СРСР (значні масштаби евакуації та мобілізації чоловіків до війська) жінки складали дещо більшу частину примусових робітників з України, ніж чоловіки...

Виразним є ототожнення дівчини-остарбайтерки із долею самої України в одному з пропагандистських текстів: «Вона була веселою, щасливою радянською дівчиною. Всі дороги життя були розкриті перед нею. Німці перетворили її на рабиню.

Як дівчина, розквітала Україна в братській сім'ї народів. Гітлерівський чобіт наступив їй на горло. Стогне українська земля, залита кров'ю, слізьми, спаплюжена, розтерзана. Тужить Україна за своїми дітьми, що знемагають у лапах фашистського звіра, і ця велика скорбота кличе до помсти».

УКРАЇНСЬКЕ/НАЦІОНАЛЬНЕ В РАДЯНСЬКІЙ ОФІЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ ПРО ПРИМУСОВУ ПРАЦЮ В НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ

Як свідчить аналіз численних пропагандистських, публіцистичних, художніх та фольклорних текстів, примусова праця була певним чином вписана і в контекст української національної історії радянського штибу, і в контекст історії «Великої Вітчизняної війни», і в контекст стосунків УРСР із іншими «братніми народами», і передусім із імперським центром. Масове явище «праці на ворога» завжди було незручним для офіційного дискурсу і було значно менше представлене в публічному просторі, ніж тема партизанства чи фронтових подвигів. Однак, саме масштабність примусової праці, її вплив на значну частину населення, особливо в не-російських республіках (Україні та Білорусі), викликала необхідність реінтеграції колишніх остарбайтерів до єдиної радянської спільноти, в тому числі і засобами символічного пояснення, вписування в контекст подій і відповідної «нормалізації». Така нормалізація відбувалася в тому числі із застосуванням як класових, так і етнічних/національних категорій, які не суперечили одне одному, але були нерозривно пов'язані.

Слід нагадати, що остарбайтери з України складали переважну частину усіх вивезених з окупованих територій СРСР і проблема примусової праці часто осмислювалася саме як специфічно українська проблема — в тому числі за рахунок національних українських радянських митців, чия потужна творча енергія, поза сумнівом, була регульована і на офіційному рівні.

Офіційна політика пам'яті щодо примусової праці була тісно пов'язана з боротьбою за утвердження саме радянського проєкту української ідентичності. Водночас, і сам створений і перетворюваний протягом повоєнного періоду образ остарбайтерів впливав на розуміння ролі і місця українців у «Великій Вітчизняній війні», і відповідно — у радянській «сім'ї народів» загалом.

В цій доповіді ми спочатку простежимо, як були пов'язані між собою класові та етнічні/національні репрезентації проблеми примусової праці в Німеччині, яким чином ця проблема вписувалася в український історичний наратив, а також як політика пам'яті про примусову працю була пов'язана із тим, як символічно конструювався «український народ» (як «зсередини» — за допомогою ґендерних категорій, так і «ззовні» — щодо інших народів). Насамкінець подамо короткі спостереження про вплив радянської офіційної політики пам'яті про примусову працю на характер репрезентації цієї проблеми після 1991 р.

Тетяна ПАСТУШЕНКО

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НАН України. Навчалася на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З 2004–2007 стала аспірантом Інституту історії України НАНУ. Працювала в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» у м. Києві, а згодом стала старшим науковим співробітником Інституту історії України НАНУ у відділі історії України періоду Другої світової війни. У 2007 р. — захистила дисертацію кандидата історичних наук. Учасник декількох науково-дослідних проектів пов'язаних з темами: примусова праця в Третьюму Рейху, в'язні концтаборів Дахау та Маутгаузен, усна історія деколективізації в Україні 1990-х років, репатріація. Автор і співавтор наукових досліджень з теми воєннопонені, примусова праця.

” До найбільш згадуваних сюжетів можна віднести розповіді про «добрих» німецьких солдатів, або «хороших» старост, поліцаїв, ототожнення терористичних дій партизанів і німецьких окупаційних військових формувань: «Сьогодні йдуть німці (голосно), на завтра — партизани. І тих боїмося, і тих — боїмося! І тих ніч не спимо, отак трусимось...». Ще чіткіше ототожнення або протиставлення особистого досвіду до колективного уявлення про події окупації висловлюють респонденти у різного роду теоретизуваннях, міркуваннях, роздумах з приводу канонізованих радянською ідеологією подій та явищ окупації.

ПАМ'ЯТЬ ПРО НІМЕЦЬКУ ОКУПАЦІЮ УКРАЇНИ 1941–1944:

Наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від нашого знання про минуле. Ми сприймаємо світ, що оточує нас, у контексті причинного зв'язку з минулими подіями та об'єктами минулого. У наведених цитатах з інтерв'ю можна виділити не лише окремі факти/сюжети/ події з особистого життя оповідачів, ми спостерігали його зусилля надати власному минулому сенсу і форми, спроби розмістити власний досвід в історичному контекст. Приватна пам'ять не є ізольованою. Вона структурується у процесі соціалізації колективними ідеями та соціальним досвідом. Якщо спогади особи не відповідають загальноприйнятим уявленням про минуле, то вони можуть виявитися болючими, становити певну загрозу. Тому людина створює “безпечні” спогади, щоб вони відповідали прийнятним нормам, а “незручні” — придушує або замикається у вузькому колі людей зі схожим життєвим досвідом (у соціально чи політично маргінальній групі). Подібна ситуація характерна для усних історій колишніх оstarбайтерів, які тривалий час перебували за межами історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну, не входили до офіційного кола учасників і героїв війни (як воїни, партизани й підпільники, в'язні концтаборів, трудівники тилу тощо). Тільки останнім часом вони отримали право голосу. Й знову ж таки, ще чимало сюжетів у їх спогадах залишаються “незручними”, про які вони воліють мовчати. Як у наведених прикладах, замовчували/унікали розповідати історії (особливо “позитивні” історії) про життя за німецької окупації селяни. Творення індивідом нового образу, нового сюжету в пам'яті завжди містить у собі елемент пригадування, відчуття безперервності існування. Тому у розповідях очевидців ми спостерігали постійні порівняльні екскурси від життя під час німецької окупації до реалій колективізації 30-х рр., від “германської неволі” до праці у повоєнному колгоспі.

Існує ще досить багато інших життєвих історій й зображень буднів окупації, які для їх оповідача також будуть істинно правдивими. Адже не існує однієї єдиної об'єктивної реальності. Розповіді пересічних українців переконливо показують, що не можна вивчати, оцінювати, говорити про сприйняття та оцінку людиною якогось одного явища без урахування життєвих обставин цієї людини, історичного контексту або впливу подій, які йому передували.

ЯК ПИСАТИ ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ: ДОСВІД І НОВІ ВИКЛИКИ

Автори підручника повинні не тільки самі добре розуміти стоять перед ними інтерпретативні та політичні небезпеки і пастки, але і вміти розповісти про них вчителям, школярам і студентам. А своє завдання ми - тобто всі, хто ризикує писати підручники, повинні формулювати не як створення «об'єктивної» картини війни або якогось самоочевидного «українського» виміру війни, але як спробу сформулювати у читачів підручника можливості соціального уявлення, запропонувати мову для аналізу історичного досвіду та сучасної ситуації - такі можливості і така мова, які б відрізнялися від мови практичної політики, мови політичного протистояння і мови непродуктивного моралізаторства. Заклики що прозвучали на конференції відібрати з минулого те, що може увійти в скарбничку українського патріотизму, і відсікти те, чого можна і потрібно соромитися, не здаються мені реалістичними і здійсненними, тому що в основу цієї селекції не передбачається покласти якісь інші критерії і орієнтири, крім тих самих політичних і моральних критеріїв, які вже присутні в сучасному ідеологічному просторі Україна і продовжують розколювати суспільство.

Мені здається тому, що підручник мало б сенс починати «з кінця», тобто з обговорення ролі Другої світової у створенні поствоєнної радянської ідентичності, з центральності цього сюжету для нових пострадянських ідентичностей. Важливо розповісти про різні історичні бачення Другої світової - радянської версії, європейського і американського прочитання, про версії євреїв і циган, про роль другої світової для конструювання бачення поствоєнного світу. Цей широкий релятивізуючий контекст допоможе ввести поняття української другої світової війни - (або воєн!) - в історичну перспективу. Не менш важливо включити в цю вступну главу концепцію війн пам'яті та обговорення співвідношення академічної історії і пам'яті (пам'ятей), академічної та публічної історії, нарешті, відносин між історією і політикою.

Друга світова була подією, яке багато хто сприйняв як кризу гуманізму, кінець прогресу і саморуйнування модерності. Мені здається, що пояснити це в підручнику цілком реально, так само як і впливає звідси теза про неможливість простого і несуперечливого опису і пояснення війни. На відміну від того, чого ми зазвичай чекаємо від підручника, наратив вашого підручника може і повинен бути нелінійним, іноді поліфонічним, що інколи комбінує взаємно суперечливі інтерпретації, іноді детально розбирає найбільш суперечливі моменти на шкоду більш очевидним. Участь героїв у злочинах проти людяності, геноцид як інтегральна частина патріотичної програми, визнання законним прийняття частини території сусідньої країни з рук окупантів і т.д. - вся історія складних суспільств складається з подібних суперечливих випадків, і в ній немає місця для несуперечливих майстер-наративів і універсальних інтерпретацій минулого.

Марина МОГІЛЬНЕР

Науковий співробітник Центру вивчення націоналізму та імперії (Казань, Росія), редактор-засновник міжнародного двомовного квартальника «Ab Imperio» (присвячений історії нової імперії та націоналізму на пострадянському просторі). Захистила кандидатську дисертацію в Казанському університеті та докторську в США (Rutgers University). Сфера дослідницьких інтересів включає історію Російської імперії / СРСР, імперську історію в порівняльній перспективі, історії і теорії націоналізму і імперій, історію сучасного знання. Автор таких публікацій як: «Мифология 'Подпольного человека': радикальный микрокосмос в России начала XX века как предмет семиотического анализа»; Homo Imperii. История физической антропологии в России; Homo Imperii: A History of Physical Anthropology in Russia та інші. Є редактором декількох збірників і ряду статей з різних аспектів історії Російської імперії.

Багато доповідей та обговорення створювали уявлення про війну як конфлікт націй, а жертви цієї війни, так само як винуватці злочинів, легко ідентифікувалися за національністю. Це бачення війни, зокрема, стимулює війну пам'яті між українськими та польськими істориками. Захищаючи «добрий» націоналізм, учасники цієї «війни» зазвичай вказують на його неетнічний, цивільний характер. Нападаючи на «поганий» націоналізм, наводять як аргумент ксенофобську ідеологію, колаборацію з тоталітарними режимами (нацистським або радянським) і відсутність розвинених громадянських інститутів.

Олена РАДЗИВІЛЛ

Начальник редакційно-видавничого відділу Національного авіаційного університету (м. Київ), старший викладач кафедри журналістики. Впродовж 12 років працювала у видавництві «Гене́за» на посаді редактора, завідувала редакцією суспільствознавчих дисциплін. Брала активну участь у редагуванні та перекладі з української на російську і з російської на українську понад 30 підручників для 5–11 класів загальноосвітньої школи з історії України, всесвітньої історії, етики та інших суспільствознавчих дисциплін. Науковий доробок містить 28 наукових публікацій. Сфера наукових зацікавлень — історія України кінця XIX — першої половини XX ст., сучасне українське підручникотворення, зокрема, відображення в українських шкільних підручниках ключових питань історії України кінця XIX — першої половини XX ст.

Шкільний підручник з історії сприймається у суспільстві як важливий, ледь не вирішальний чинник формування світогляду молодого покоління українських громадян, а відтак його зміст і надалі залишатиметься полем бою між представниками різних політичних сил, ідеологій, знаряддям політичної боротьби, важелем політичного впливу.

ВІЙНА ЗА ВІЙНУ: ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ТА ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1969–2011)

Однією із найдискутованіших в українському суспільстві є, безперечно, тема Другої світової / Великої Вітчизняної війни: в цьому легко переконатися, погортавши сторінки газет, зайшовши на інтернет-сайти, переглянувши популярну літературу, проаналізувавши передвиборні гасла учасників політичного процесу.

У найкращих радянських традиціях ідеологізації історії нині розгорнулася справжня «війна за війну»: запекло дискутується широке коло питань — від вживання термінів «Друга світова війна» та «Велика Вітчизняна війна», розкриття суті пакту Ріббентропа–Молотова, причин поразок радянських військ на початковому етапі війни, до ролі в війні ОУН та УПА й радянського підпілля та партизанського руху і в тісному зв'язку з цією темою — питання колабораціонізму взагалі, а також оцінки підсумків війни та її значення для України. При цьому особливий наголос робиться на змісті шкільного курсу історії, який, на думку диспутантів, закладає основи світогляду юних українців.

Автори нинішніх шкільних підручників з історії України доби української незалежності (на думку фахівців, такі підручники й виникли лише за доби незалежності, а власної школи підручникотворення в Україні, як і в інших радянських республіках, до 1991 року не існувало) намагаються доволі зважено та об'єктивно висвітлювати контроверсійні моменти історії Великої Вітчизняної / Другої світової війни, зокрема дії в тилу німецьких окупантів радянських партизанів та підпільників й націоналістичного підпілля.

Окремо слід зауважити, що протягом 1991–2011 рр. значно змінився на зваженіший, спокійніший, без зайвої патетики тон викладення матеріалу, мінімізовано оцінні інтонації; замість засвоєння готових висновків учні заохочуються до самостійної роботи з джерелами, до яких належать і витяги з документів, і карти, й ілюстрації.

Ігор ЩУПАК

Кандидат історичних наук, учитель-методист, директор Всеукраїнського центру вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпропетровськ), головний редактор видавництва «Прем'єр» (Запоріжжя). Близько двадцяти років працював учителем історії у середній школі, а також викладачем історії у вищих навчальних закладах. Сфера наукових інтересів — історія Другої світової війни та Голокосту, міжнаціональні відносини в Україні в середині ХХ ст. Написав більше ста наукових робіт з історії, що видавались в Україні, Ізраїлі, Канаді, Польщі, Росії, Швеції. Автор підручників всесвітньої історії для загальноосвітніх шкіл (для 6, 9, 10, 11 класів).

ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ПОЛЬЩІ, РОСІЇ ТА УКРАЇНИ

Викладання історії будь-якого складного історичного явища, а тим більше — такого як Голокост, потребує дотримання відповідних вимог: 1) Розуміння Голокосту як складової національної та всесвітньої історії; 2) Пояснення сутності Голокосту, коректність дефініцій; 3) Пояснення передумов Голокосту; 4) Висвітлення антисемітського характеру нацистської ідеології; 5) Наведення основних фактів реалізації «остаточного вирішення єврейського питання», що розкривають означену проблему, та точність у їх викладенні; 6) Емоційний та особистісний (через долі конкретних людей) виклад навчального матеріалу, використання документів, свідчень, що пробуджують співчуття до жертв нацистів та повагу до героїв опору; 7) Характеристика єврейського опору Голокосту; 8) Згадування реакції країн та народів на Голокост; 9) Увага до подвигу рятівників євреїв — Праведників народів світу; 10) Підведення учнів до формування ними власних висновків на наукових та гуманістичних засадах, актуалізація матеріалу про Голокост, підкреслення важливості уроків Голокосту.

З огляду на вищенаведене, польські підручники історії мають достатньо високий науковий та методичний рівень.

Продовжуючи тезу про європейські підходи до формування історичної пам'яті як однієї із суспільних тенденцій, можемо стверджувати, що в Україні досі існує свобода думки для істориків, існують реальні можливості для міжнародного обміну науковців та педагогів.

Загалом можна виділити спільні риси більшості російських підручників щодо висвітлення теми Голокосту. 1) Правдиве зображення антилюдського злочинного характеру нацистського режиму та його злочинів щодо місцевого населення окупованих територій, на тлі чого згадується трагедія Голокосту. 2) Логічна структура більшості підручників, гарний методичний апарат, достатня кількість наведених документів, чіткі та яскраві історичні карти, що відбивають події Другої світової війни. 3) Відсутність інформації щодо: передумов Голокосту; непослідовність та нечіткість зображення расового, антисемітського характеру нацистської ідеології та геноцидальної практики гітлерівської Німеччини; згадування євреїв у «загальному переліку» жертв разом із комуністами, росіянами тощо та водночас відсутність інформації щодо переслідування нацистами й інших груп людей 4) Практично повна відсутність інформації щодо реакції країн та народів світу на Голокост, єврейського Опору Голокосту та подвигу українців, росіян та інших рятівників євреїв — Праведників народів світу. 5) Нечіткість визначень багатьох важливих понять та їх використання в тексті. 6) Недостатня актуалізація навчального матеріалу про Голокост, не зазначення важливості його уроків для сьогодення.

Українські підручники історії: 1) Містять відомості про:трагедію Голокосту (курс всесвітньої історії, курс історії України) та опір Голокосту, Праведників народів світу 3) Викладають основні поняття, пов'язані з Голокостом 4) Описують расистський характер нацистської антисемітської політики, наводять факти систематичного та планомірного знищення єврейського населення, залучають історичні документи, що пробуджують співчуття до жертв нацистів 5) Позитивною особливістю окремих підручників є широке використання схем та таблиць, у тому числі — узагальнюючих, що сприяє засвоєнню навчального матеріалу учнями. 6) Розкриваються передумови Голокосту, еволюція антисемітизму в нацистській ідеології, етапи антиєврейської політики нацистів. 7) Тема Голокосту в деяких підручниках потребує редагування і уточнення. 8) Деякі підручники виграли би від більш широкого використання історичних карт.

Фальк ПІНГЕЛЬ

Німецький історик, доктор в Університеті Білефельда. Член Комітету з освіти на німецькій комісії у справах ЮНЕСКО та член консультативної ради проекту «Примусова праця 1939–1949. Спогади та історії» Цифрового архіву освіти і науки (Берлінський вільний університет, Німецький історичний музей, Фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» (EVZ)).

Представник Комітету «Націонал-соціалізм і Голокост: пам'ять і сучасність».

Член веб-комітету з досліджень в історії освіти і рецензент новоствореного італійського журналу з історії дидактики «Mundus. Rivista didattica della Storia». Сферою досліджень є сучасна німецька і європейська історії, особливо в епоху нацизму. Є автором близько десятих публікацій, які пов'язані з темами: освіти, націоналізму, Голокосту. Є автором близько десятих публікацій, які пов'язані з темами: освіти, націоналізму, Голокосту.

ПЕДАГОГІЧНІ ВИКЛИКИ ПРИ НАПИСАННІ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УКРАЇНІ

Підручники є певною формою передачі знань, і хоча для школярів вони є найнадійнішими джерелами правди, їх, як правило, контролюють політичні владні сили. Тим не менш, від них сподіваються врахування та відображення результатів досліджень. Ба більше, їх пишуть для особливої аудиторії певного віку, яка має сприймати зміст підручника впродовж обмеженого проміжку часу.

Обставини, в яких створюють шкільні підручники, стали об'єктом відповідних досліджень, що розвинулися в субдисципліну герменевтики та аналізу дискурсу й отримали назву “дослідження підручників” (“textbook research”). Підсумовуючи, можна виокремити три аспекти, що найбільше впливають на розробку підручників: 1) Політичну основу 2) Предметно-орієнтоване дослідження 3) Педагогіка.

Війни є вирішальними віхами в історії націй. Вони несуть загрозу не лише життю окремих індивідів, але й можуть поставити на карту існування цілої

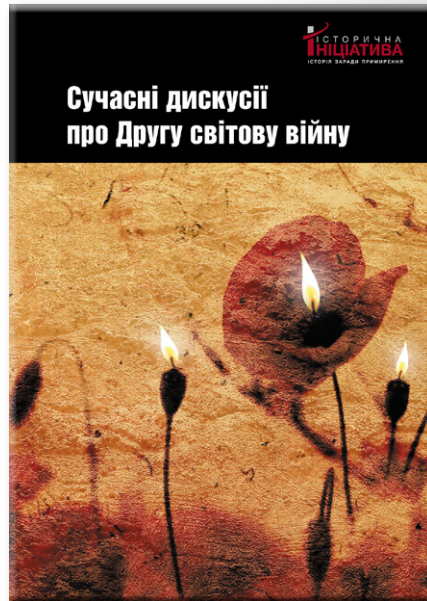
країни. Відтак, у викладанні історії війнам належить чільне місце. Позаяк Друга світова війна вплинула на майже всі країни Європи, можна припустити, що її представлення є головним загальним наративом, спільним для всіх країн, що брали в ній участь. Цілком можливо, що нині автори підручників із історії по всій Європі працюють над виробленням узгодженого спільного розуміння Другої світової війни. Але досі цю війну переважно представляли з окремих національних перспектив, де йшлося про те, щоб легітимізувати жертви одного народу, уславити власних солдатів і демонізувати тих, які перебували по іншу сторону. Прискорена європейська інтеграція та загальне засудження агресивних воєн можуть сприяти критичнішому й базованому на людських правах підходу в представленні Другої світової війни. Навіть більше, поволи посилюються позиції соціальної та мікроісторії, що вже конкурує з традиційно домінуючими політичною та воєнною парадигмами.

Українська історіографія має сформувати — по суті, вперше, — національну історію. Під цим маю на увазі: 1) історіографію, що є вільною від зовнішнього політичного втручання; 2) історіографію, що не була би просто антирадянською або ж антиросійською, що не зосереджувалася б на віктимізації або ж приховуванні, але пояснювала б, які можливості існували для людей (від співпраці до колаборації, від опору до пристосування); 3) історіографію, що зображала б як злочинців, так і жертв, і свідків, і що залишала б місце для “суб’єктивних” особистих досвідів, а також для “об’єктивних” результатів історичного дослідження.

Створюючи такий історичний підручник для школи, не можна забувати про потребу в учителях, які могли б ним скористатися. Розмова про найжорстокіші, негуманні вчинки “звичайних людей” вимагає атмосфери, де б учні могли вільно говорити, висловлювати свої емоції, вести контроверсійну дискусію. В іншому разі, зустріч із неймовірним жахом може їх емоційно паралізувати. Відтак поява такого підручника має супроводжуватися відповідними тренінгами для вчителів.

Авторський текст має користуватися перевіреними результатами досліджень... Ілюстрації та розповіді про заходи вшанування, пам'ятники й меморіальні комплекси, згадані в додатках, можуть спонукати учнів до роздумів про те, яким чином формуються наші знання й образ певного історичного періоду. Обов'язковою частиною підручників є свідчення учасників, які можуть викликати в учнів співчуття до людей минулого.

Асоціація «Нова Доба» здійснює безкоштовний розподіл видрукованого за кошти Посольства Нідерландів в Україні тиражу на адреси освітніх чи наукових установ.

Задля цього необхідно надіслати на нашу адресу
(Асоціація «Нова Доба»; вул. Галицька, 1/5; 79008 м. Львів)
оригінал листа наступного змісту:

(Назва установи)
отримав/отримала безкоштовно від Асоціації «Нова Доба»
один примірник навчального посібника
«Сучасні дискусії про Другу світову війну».

Видання буде використовуватись у навчально-виховному
процесі/науковій чи просвітницькій діяльності.

Підпис керівника.

Печатка.

Окрім того просимо вкласти у конверт поштові марки загальною вартістю 20 грн для пересилки цього видання, або ми надішлемо його післяоплатою.

З М І С Т

1 ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СПІЛЬНЕ І СПЕЦИФІКА

- 8 **Юрій ШАПОВАЛ.** Друга світова війна як предмет викладання, дослідження та суспільно-політичного інтересу
- 19 **Тімоті СНАЙДЕР.** Криваві землі: Центрально-Східна Європа між Гітлером і Сталіном
- 27 **Дітер ПОЛЬ.** Голокост, колаборація та спротив у Східній Європі
- 34 **Томаш СТРИЄК.** «Війна за війну» 2005–2010 рр. Стратегії політики пам'яті про події 1930-х — 1950-х років у Центральній та Східній Європі
- 50 **Владислав ГРИНЕВИЧ.** Український вимір війни та пам'яті про неї

2 ГОЛОКОСТ І ГЕНОЦИДИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- 66 **Карел БЕРКГОФ.** Голокост в Україні
- 82 **Ярослав ГРИЦАК.** Незрозумілий Голокост
- 90 **Олег БУДНИЦЬКИЙ.** Особливості Голокосту на території Росії
- 95 **Максим ГОН.** Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні
- 101 **Гульнара БЕКІРОВА.** Депортація кримських татар як геноцид
- 107 **Гжегож МОТИКА.** Волинська різанина. Антипольська акція ОУН(б) та УПА на Волині та в Східній Галичині 1943–1945 рр.
- 115 **Ігор ІЛЬЮШИН.** Українсько-польський міжнаціональний конфлікт часів Другої світової війни в суспільній свідомості і колективній пам'яті: стереотипи та історичні факти

3 КОЛАБОРАЦІЯ І СПРОТИВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- 124 **Гжегож МОТИКА.** Підпілля в КРАЇНАХ БАЛТІЇ та Західній Україні. Між нацизмом та комунізмом
- 132 **Олександр ЗАЙЦЕВ.** ОУН і фашизм
- 145 **Олександр ГОГУН.** Масовий спецназ. Українські партизани, 1941–1944 рр.
- 154 **Марта ДИЧОК.** Переосмислення досвіду українських біженців часів Другої світової війни
- 165 **Тетяна ПАСТУШЕНКО.** Пам'ять про німецьку окупацію України 1941–1944: селянський досвід
- 175 **Ірина СКЛОКІНА.** Українське/національне в радянській офіційній політиці пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині

4 ІСТОРІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК СФЕРА ВИКЛАДАННЯ

- 190 **Марина МОГІЛЬНЕР.** Як писати підручник з історії: досвід і нові виклики
- 196 **Ігор ЦУПАК.** Історія Голокосту у шкільних підручниках Польщі, Росії та України
- 208 **Олена РАДЗИВІЛЛ.** Війна за війну: Друга світова війна та Велика вітчизняна війна у шкільних підручниках з історії України (1969–2007)
- 216 **Фальк ПІНГЕЛЬ.** Педагогічні виклики при написанні шкільного підручника з історії про Другу світову війну в Україні

